

<https://doi.org/10.62837/2025.8.316>

CƏFƏROVA AYGÜN HİLAL QIZI

<https://orcid.org/0000-0002-9396-5148>

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası

Azərbaycan Dillər Universitetinin dissertantı Aygun_021@mail.ru;

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ HİND-AVROPA MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏR

Açar sözlər: coğrafi adlar, milli, tarixi, aborigen, türk mənşəli

Keywords: geographical names, national, historical, aboriginal, Turkic origin

Ключевые слова: географические названия, национальное, историческое, аборигенное, тюркское происхождение.

Giriş. Hər bir millətin dövlət atributlarından biri də onun dilinin olmasıdır. Uzun illərdən bəri xalqımıza, dövlətçiliyimizə xidmət edən Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə aiddir və digər türk dilləri ilə çoxlu oxşar cəhətlərə malikdir.

Hazırkı statusuna görə Azərbaycan dili Azərbaycanda və dünyanın digər yerlərində, o cümlədən Türkiyə, İran və Rusiyada geniş şəkildə danışılır. Azərbaycanın rəsmi dilidir və təhsildə, dövlət idarəçiliyində və ictimai həyatın digər sahələrində istifadə olunur. Azərbaycan dilinin davamlı yüksəlişi və inkişafı Azərbaycan dilini bilmənin vacibliyini vurğulayan dil siyasəti və kurikulumların həyata keçirilməsi ilə təmin edilir.

Eyni zamanda ulu babalarımız bu dildə danışmış, bu dildə ədəbiyyat yaradmış, bu dildə ətrafda gördükləri əşyaları, hadisələri adlandırmışlar. Adlandırdıqları məfhumlardan biri də babalarımızın məskunlaşdığı coğrafi məkanlar olmuşdur.

Həmin coğrafi məkanlara verilən adlar ümumi şəkildə toponimlər adlansa da, müxtəlif növlərə bölünür: oykonimlər, oronimlər, dromonimlər və digər.

Məqalənin aktuallığı. Toponimlər tariximizi özündə əks etdirən qiymətli sənədlər kimi mühüm mənbə rolunu oynayır. Son yarım əsrdə bu sahəyə maraq daha da artmışdır. Azərbaycan dilçiliyində bu sahə ilə bağlı böyük işlər görülmüş, müxtəlif bölgələrin toponimləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Toponimik vahidlərin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi xalqımızın tarixi keçmişi ilə bağlı bir çox qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirməyə, problemin həllinə müasir onomastik səviyyədə yanaşmağa zəmin yaradır. Eyni zamanda, mənə və mənşəyinə görə zəngin xüsusiyyətlərə malik olan toponimlərin, xüsusən də etnotoponimlərin yaranma və əmələgəlmə yollarını tədqiqata cəlb etmək xalqımızın dilini, tarixini, coğrafiyasını, etnoqrafiyasını öyrənilib üzə çıxarılması baxımından günümüz üçün də aktualdır.

Azərbaycan toponimik sistemində müxtəlif dillərə məxsus adlar kifayət qədərdir. Bu, əslində, həmin dil daşıyıcılarının zamanla ölkəmizin ərazisində məskun olması ilə əlaqələndirilə bilər. Dilimizin yer-yurd adlarının, təxminən, yüzdən doxsan, doxsan beş faizinin türk mənşəli olması təbiidir. Çünki ərazinin aborigenləri

türklər olmuşlar. Lakin bu ərazidən gəlib-keçən, məskunlaşan, məcburən buraya sürgün edilən, siyasi məqsədlərə xidmət nəticəsində burada məskunlaşdırılan etnoslar da olmuş, yaşadıqları ərazilərə öz dillərində adlar vermiş, bəzən ərazinin qədim adını ya kalka etmiş, ya da dəyişdirmişlər. Belə qeyri-türk mənşəli toponimləri də bir neçə qrupa bölmək mümkündür:

1. Hind-Avropa dillərinə məxsus adlar daxildir;
2. Ərəb-fars mənşəli toponimlər;
3. Qafqaz mənşəli toponimlər və s.

Bu zaman belə bir sual meydana çıxır ki, bəs nə üçün dilimizdə bu qədər qeyri-türk mənşəli toponim-coğrafi adlar var. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qrupa daxil olan toponimlərin də dilimizdə mövcud olmasının əsas səbəbləri siyasi hadisələrdir, istilalardır, məcburi köçürmələrdir. Yuxarıdakı qruplaşmaya görə də toponimlərimizin bir qismi hind-Avropa mənşəli coğrafi adlardır. Hind-Avropa dillərinə aid toponimlərə, əsasən, fars, tat, talış, kürd, rus mənşəli adlar daxildir. Bunların arasında çox az miqdarda makrotoponimlər, qalanları isə mikrotoponimlərdir. XVIII əsrdən sonra ölkəmizin Qarabağ bölgəsinə zaman-zaman ermənilər köçürülməyə başlamışdır. Elə həmin vaxtdan da onların məskunlaşdığı ərazilərdə toponimlərin erməniləşdirilməsinə başlanmışdır. Ağdərə kəndi Mardakert, Ağbulaq isə Martuni adlandırılmışdır. XIX əsrin birinci yarısında ermənilər Qazax mahalının Qulp, Barana, Qurusu, Qosakand, Məlikkənd, Qaradaş, Ağdan, Haçasu, Haştarak, Uzuntala kəndlərində yaşamışlar. Ermənilər azərbaycanlıların qurub-yaratdıqları kəndlərə sonradan gəlmişlər. Min səkkiz yüz səksən altıncı ildə Aleksandr Yeritsiyanın ərazi haqqında yazdığı oçerkdə ermənicə bir neçə ad göstərilmişdir: Şunkar (İtdaş, İtqaya), Aça-Karaqlux (Sağ qayabaşı), Açacur (Saösü), Bağanis, Voskipara (Qızılpara, əslində azərbaycanca-Əskipara) və digər. Göründüyü kimi, bu adlar erməni dilinin fonetik sisteminə uyğunlaşdırılmış, bəzən hərfi tərcümə edilməklə yaranmış, bu ərazilər sonra zorla Ermənistanın ərazilərinə daxil edilmişdir. Qarabağın toponimlərini tədqiq edən R.Yüzbaşov göstərmişdir ki, burada mənaları dəqiq bilinən yüz yetmiş bir addan yüz on dördü Azərbaycan-türk dilindədir və onlar oykonim, oronim, hidronim olmaqla, makrotoponim statusunda olmuşlar. Elə bu faktın özü də Qarabağın Azərbaycanlı türklərin yurd yeri olduğunu isbat edir [6,s. 125].

İran dilinə aid toponimlərin dilimizə gəlişi digər qruplardan daha əvvəlki dövrə təsadüf edir. İrandilli qəbilələrin Azərbaycana gəlişi e.ə. II əsrin sonlarından başlamış və e.ə. VI əsrin əvvəllərində mövcud olmuş Midiya dövlətinin tərkibində yaşamışlar [8, s. 27-34].

Azərbaycan ərazilərində skiflərlə bağlı olaraq yaranmış, bəzi qədim Sakasen (sakların məkanı)/ Şakaşen/ Artsax/ Çikakar (skif qayası), Araksen, Kambisen kimi adlar iran mənşəli hesab edilmişdir. Dilimizdə rast gəlinən tat, talış dilli toponimlər də bəzən, yanlış olaraq, fars dilli hesab edilmişdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, iran dilli toponimlərin tərkibində dilimizə gəlmiş "stan, van, şenabad və s."

komponentlərindən ölkəmizdə müasir dövrə qədər istifadə edilmişdir. Əsasən də, son dövrlər yaranmış memuar-xatirə toponimlərdə bu adlandırmadan istifadə edilmişdir: Sabirabad, Cəlilabad, Sabirkənd və s.

V.Əliyev hind-Avropa dillərinə aid toponimləri dörd qrupa bölmüşdür:

1. İran və fars dilinə aid olan toponimlər.
2. Slavyan dillərinə aid olan toponimlər.
3. Ərəb mənşəli toponimlər.
4. Monqol mənşəli toponimlər [5, s. 126].

İran və fars dilinə aid olan toponimlər, əsasən, **-van, -şen,-kert, -kan, -an, didə, dizə, -kele, -var, -stan, -kat/-kənd-rud, -kuh** və s. komponentləri əsasında formalaşmışdır. Məsələn: Şilyan (Yevlax, Kürdəmir); Dibanbil dağı (Lənkəran); Viyədul (Lerik); Canqan, (Neftçala); Kamlakan (Astara); Şirlan (Şuşa); Gülüstan (Ağdam); Əmirvar, Buravar və s.

Van-komponenti məkan mənası ifadə edir. Həmin komponent Azərbaycan toponimiyasında kəmiyyət etibarilə çoxdur. Məsələn; Arkevan, Vilvan, Açıvan, Sarçuvan (Lənkəran), Amirvan (Qəbələ), Orovan (Şəki), Beciravan (Bərdə, İmişli), Bəndovan (Bakı), Mincivan və s.

Minorski V.F. isə iran mənşəli “şen” sözünün Zaqafqaziyaya ermənilər tərəfindən gətirildiyini söyləmişdir. Qeyd etməliyik ki, bu fikirlər qeyri-dəqiqdir. İlk növbədə, sanskrit dilindəki “kşaya/kşitini” sözünün Azərbaycan və erməni dillərində “şen” variantında işlənməsinin səbəbi izah edilmir. Həmin apelyativlə düzələn coğrafi adlar Gürcüstan ərazilərində də müşahidə edilir.

Kat/kən/kənd- komponenti “şəhər” mənasında işlənmişdir. İran və Zaqafqaziyada bu cür adlar XI əsrdən işlənməyə başlamışdır. V Alivşist və A.L. Xromovun tədqiqatlarında göstərilir ki, soqd dilindəki “kənd//kat” elementi VI-VII yüzilliklərdən ərəb və fars dillərində “qant//kant” variantında işlənmişdir.

Kat/kət topoformantının irana Səlcuq-oğuzlar tərəfindən gətirilməsi məsələsi haqqında V.İ.Savinanın fikirləri Minorskinin fikirləri ilə səsleşir. Və onun izahları ilə razılaşmamaq olmur. Deməli, həmin element fars dillərinə elə türk dillərindən keçmişdir. Ona görə də həmin toponimləri qoşulduğu sözlərə uyğun olaraq, türk mənşəli və ya hibrid toponim hesab etmək fikri daha doğrudur. Məsələn; Böyük kənd sözü türk mənşəli, Çekat, Surxkat isə İran mənşəli deyil, hibrid toponim hesab edilməlidir.

-Didə/dizə - elementi “qala, ətrafına qala divarı çəkilmiş yaşayış yeri” mənasında toponimlərin formalaşmasında iştirak etmişdir. Bu tipli adlar, əsasən, Azərbaycanın cənub-qərb zonasında rastlanır. Nümunələrə baxaq: Oruc dizə (Naxçıvan), Qoşa dizə (Şərur), Baş dizə, Dizə, Kələntər dizə (Ordubad), Didəvar (Dəvəçi), Xan dizə (Cənubi Azərbaycan), və s. adlar buna nümunədir.

Kelk/Kalan elementi “böyük, uca” mənalarını bildirir. Azərbaycan toponimiyasında Kelk/Kalan apelyativindən kele/kala variantlarından istifadə edilir.

1) Quba-Xaçmaz zonasında: Kələsənq (Böyük qaya); Kələ dərə (Böyük dərə) və s. 2) Digər rayonlarında: Kələxan (Lerik); Kələxana (Şamaxı); Kələzeyvə (İsmayılı); Kələbədin (Ağcabədi) və s.

Tarixi, ictimai-siyasi prosesləri izlədikdə məlum olur ki, slavyan-rus mənşəli toponimlər Azərbaycan toponimiyasında ən son təbəqədir, onların tarixi cəmi yüz əlli ildir. Rusların Azərbaycana köçürülməsi bir neçə mərhələdə baş vermişdir. XIX əsrin otuzuncu illərində 40 malakan ailəsi Zəngəzurun Bazarçay kəndinə köçürülmüşdür. Onlar min səkkiz yüz otuz üçüncü ildə Cəbrayılın Qoşabulaq kəndinə köçürülmüşlər [10, s. 37-38].

Samur nahiyəsindəki Mikrah kəndinin və Qazıqumuq əhalisinin çoxu, məlum olduğu kimi, rus tayfasındandır. Onlar xəzərlərin istilasından buraya gəlmişlər. Bundan əlavə onların zahiri qiyməti və bir çox adət və ənənələri də buna şahiddir. Qazıqumuq əhalisi indi də salam əsnasında papaq götürüb bir-birinə “izrov” deyirlər. Bu söz ola bilər ki, rus dilindəki “zdrov” sözündən alınmışdır [11, s. 20].

Rus-slavyan mənşəli toponimlərin tədqiqi belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bu adların çoxu antropotoponimdir və həmin kəndi inşa edən şəxslərin adlarını əks etdirir. Şəxs adlarının və ya soyadlarının sonuna (-ka, -ski, -skaya) şəkilçilərini artırmaqla formalaşmışdır. Mixaylovka (Xanlar), Alekseyevka (Quba, Xaçmaz), Aleksandrovka (Sabirabad), Vladimirovka (Quba, Sabirabad), Novoivanovka (Gədəbəy) və s. toponimlər bunlara nümunədir.

Nəticə. Nəticə olaraq, deyə bilərik ki, dilimizin toponimiyasında rast gəldiyimiz coğrafi adlar müxtəlif dillərə məxsus olsa da, bu cəhət ərazinin onlara məxsus olduğunu ehtiva edə bilməz. Bütövlükdə Azərbaycanın, buraya Qərbi Azərbaycan, Cənubi Azərbaycan və digər ölkələrin qəsb etdiyi ərazilərdə yer-yurd adlarının tarixi kökləri araşdırıldıqda, qədim lüğətlərdə, coğrafiyaşünas-səyyahların əsərlərində daşlaşmış nüsxələri türk mənşəlidir və daha çox etnotoponimlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri, Bakı: Gənclik, 1983.
2. Bağırov A. Naxçıvanın oykonimləri, Bakı “Nurlan” 2008.
3. Bünyadov Z., Məmmədov H. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, Bakı: Sabah, 1997.
4. Hüseynov İ. Azərbaycan dilinin onomastikası: Toponimlərin linqvistik tədqiqi, Bakı: Elm və təhsil 2018.
5. V.Əliyev. Azərbaycan toponimiyası. Bakı. 1999. 279 s. səh. 126
6. Kaşğari M. Divanilüğət-ittürktercümesi, Cilt I, Çevireni Besim Atalay, Ankara: Türktarih kurumu basımevi, 1992.
7. Шопен И.Н., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи, Санкт-Петербург В типографии Императорской Академии наук, 1852.

8. Грантовский Э.Ф. Ранняя история Иранских племен Передней Азии. Москва. 1970; История Азербайджана. Баку. 1979. С.27-34
9. Исмаилзаде Д.И. Русское Крестьянство в Закавказье 30-е годы XIX в., начало ЧЧ в., Москва. 1982. с. 37-38.
10. Paşa Aydın. Azərbaycan şəxs adları. Bakı: Maarif, 1996, 208 s.
11. Bakıxanov A. Gülüstanı-İrəm. Bakı. 2010.

Aygun Jafarova

TOPONYMS OF INDO-EUROPEAN ORIGIN IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Summary

There are enough names belonging to different languages in the Azerbaijani toponymic system. In fact, this can be connected with the fact that the speakers of that language settled in the territory of our country over time. It is natural that approximately ninety to ninety-five percent of the place-names of our language are of Turkish origin. Because the aborigines of the area were Turks. However, there were also ethnoses who came and passed through this area, settled here as a result of serving political purposes. These ethnoses have given names in their own languages to the areas where they lived in, sometimes copied or changed the ancient name of the area. Such toponyms of non-Turkic origin include names belonging to Indo-European languages.

Джафарова Айгюн

ТОПОНИМ ИНДОЕВРОПЕЙСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Краткое содержание

В азербайджанской топонимической системе достаточно названий, принадлежащих к разным языкам. На самом деле это может быть связано с тем, что носители этого языка со временем осели на территории нашей страны. Естественно, что примерно девяносто-девяносто пять процентов топонимов нашего языка имеют тюркское происхождение. Потому что аборигенами этого района были турки. Однако были и этносы, которые приходили и проходили через эту территорию, поселились здесь в результате служения политическим целям. Эти этносы давали названия территориям, где они жили, на своих языках, а иногда копировали или изменяли древнее название местности. К таким топонимам нетюркского происхождения относятся имена, принадлежащие к индоевропейским языкам.

Rəyçi: prof. Nəсər Emin qızı Hüseynova